

О.І. Гуторов, д-р екон, наук, професор
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

А.М. Соколова, канд. екон. наук, ст. викладач
Полтавський університет економіки і торгівлі

НАЦІОНАЛЬНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ: СТАН ТА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Об'єктивною умовою підвищення ефективності функціонування національного господарства є створення адекватних сучасному рівню економічного розвитку інститутів, які враховували б історичні традиції та нові правила економічної діяльності, що об'єктивно створює сприятливі умови для розвитку кооперативних інституціональних форм.

Особливої актуальності в цих умовах набувають проблеми обґрунтування шляхів подальшого розвитку національного кооперативного руху, об'єднання зусиль основних видів кооперації в конкурентній боротьбі за покупців та ринки збуту продукції, підвищення конкурентоспроможності підприємств і організацій на регіональних та загальнодержавному ринках. У зв'язку з цим виникає необхідність глибокого дослідження теоретичних і практичних засад організації господарсько-фінансової діяльності різних видів кооперативів, що входять до складу Національного кооперативного альянсу України, та їх ролі у сфері соціальних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти ідеології, історії, тенденцій розвитку кооперативного руху розглядаються у наукових працях зарубіжних та вітчизняних дослідників, зокрема Б. Борисова, І. Витановича, Б. Мартоса, М. Туган-Барановського, А. Чаянова [1-5] Широке коло питань організації діяльності різних видів кооперації досліджувалося у С. Бабенка, П. Балабана, К. Вахітова, В. Гончаренка, В. Зіновчука, С. Семіва [6-11] та ін.

Проте, проблема узгодженого розвитку споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації в умовах докорінних змін внутрішніх і зовнішніх умов функціонування системно не розглядалася. Потребують також вивчення питання організації взаємовідносин кооперативів різних видів на місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях, пошуку

нових форм кооперативних об'єднань задля формування ефективного цілісного кооперативного сектору економіки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розробка теоретичних засад та науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення та перспектив подальшого розвитку національного кооперативного руху та основних його складових: споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації в умовах ринкової економіки на основі інтеграції та взаємодії між ними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз теоретичних першоджерел теоретиків кооперативного руху дозволив систематизувати термінологію, адаптувавши її до умов сучасного суспільно-економічного устрою, врахувати національні особливості розвитку кооперативного руху в економіці України, що вимагало розгляду теоретичної бази кооперативного руху як системи.

Нами кооперативний рух визначається як добровільне громадське об'єднання різних видів кооперативів, метою яких є задоволення соціальних, економічних і духовних потреб своїх членів шляхом здійснення пов'язаної з розвитком і функціонуванням цих кооперативів діяльності. Кооперативний рух – це складне і багатогранне суспільно-економічне явище, що визначається суспільно-економічним устроєм; це окремий сектор економіки країни, який включає сукупність суспільно-господарських організацій взаємодопомоги, заснованих на добровільних засадах для досягнення спільних цілей в різних сферах господарської чи іншої діяльності.

Кооперативна ідея на практиці втілюється у об'єкті господарської діяльності – кооперативі. Узагальнення основних характеристик проаналізованих визначень терміну «кооператив», дозволило нам визначити його як неприбуткову суспільно-масову організацію зі статусом юридичної особи, яка утворюється громадянами з власної ініціативи, на добровільних засадах, може включати необмежену кількість членів та функціонує на основі спільного володіння підприємствами з метою задоволення матеріальних і суспільних потреб своїх членів та поліпшення їх добробуту.

Аналіз та узагальнення теоретичних надбань з проблем кооперативного руху засвідчують, що природа кооперативного руху включає дві основні складові: економічну і соціальну.

Економічна роль проявляється через забезпечення населення товарами і послугами, заснування підприємств і організацій без залучення

коштів держбюджету, розвиток сфер виробництва, транспорту, будівництва, сприяння розвитку АПК тощо.

Соціальну роль кооперації визначає її діяльність, спрямована на забезпечення зайнятості населення, підвищення його освітнього рівня, збільшення доходів сільських виробників за рахунок збуту сільськогосподарської продукції, участь у поповненні місцевих бюджетів, захист та духовний розвиток членів кооперативів. Використання соціальних принципів на основі кооперативної власності, допомагає створити фінансову, організаційну та соціальну інфраструктуру, яка необхідна для захисту населення через мережу споживчих, кредитних, сільськогосподарських кооперативів.

Національний кооперативний рух – це соціально-економічна система, яка включає економічну (фінансова, інвестиційна політика підприємства, підвищення рівня продуктивності праці, оптимізація витрат підприємства та ін.), організаційну (організація умов праці, пошук резервів, удосконалення виробничого процесу) та соціальну (управління персоналом та його захист і забезпечення) складові управління.

В умовах ринкових відносин організаційно-економічний та соціальний механізми функціонування підприємств відрізняються від адміністративно-командного, демократичністю управління і контролю, гласністю та можливістю прийняття власних управлінських рішень. У зв'язку з цим значна увага приділяється організаційно-економічному механізму, який визначається як відкрита система організаційних, економічних, соціальних, правових, управлінських і регулюючих дій, способів і процесів, які визначають і формують порядок здійснення кооперативної діяльності задля досягнення очікуваних соціально-економічних результатів. Це система взаємодії елементів і методів впливу на кооперативний сектор взагалі та окремі види кооперації з метою забезпечення максимально ефективного функціонування його ресурсів і підсистем шляхом використання економічних, соціальних, організаційних та адміністративних засобів управління.

Кооперативна система не існує ізольовано від національної економіки, а розвивається відповідно до конкретного суспільно-економічного устрою держави. У відповідності до цього нами визначено основні етапи трансформації вітчизняної споживчої кооперації в економіку ринкового типу, відродження та розвитку кредитної кооперації України, етапи розвитку сільськогосподарської (обслуговуючої та виробничої) кооперації у відповідності до трансформаційних процесів, що відбувалися в економіці України.

Проведені дослідження дозволили визначити вплив основних факторів макросередовища на діяльність підприємств кооперативного сектору економіки: політичних, економічних, соціальних та технологічних. Як показали результати PEST-аналізу, найбільший вплив на кооперативний сектор економіки України має група економічних та конкурентних факторів, технологічних та природних, політичних, правових і законодавчих. Найменший вплив мають соціально-культурні фактори.

Взаємозв'язок та взаємовплив між факторами макросередовища у дослідженні виявлялися за допомогою матриць QUEST – аналізу та SWOT-аналізу, які дозволили визначити зовнішні можливості і загрози на ринку, співставити можливості підприємств (організацій) окремих видів кооперації з можливостями конкурентів та виявити вірогідність настання і ступінь впливу факторів на перспективи розвитку кооперативного руху в Україні.

Аналіз засвідчив, що основні групи факторів впливають на розвиток усіх видів кооперації, що дозволило говорити про необхідність посилення співпраці кредитної, споживчої та сільськогосподарської кооперації в процесі розробки стратегії розвитку національного кооперативного руху.

У процесі аналізу виявлено, що перехід до побудови ринково-орієнтованої економіки мав негативний вплив на ефективність господарської діяльності споживчої кооперації, яка традиційно здійснює торговельну, заготівельну, виробничу та інші види діяльності, сприяє розвитку соціально-орієнтованої ринкової інфраструктури країни.

Суттєве скорочення чисельності пайовиків та сільського населення, що обслуговувалося споживчою кооперацією, недосконале законодавство та поява конкурентів зумовили значне скорочення обсягів її діяльності (табл. 1).

Так, частка товарообороту споживчої кооперації в загальному товарообороті країни з 30,2 % в 1990 р. скоротилася до 0,8 % у 2010 р. Суттєво скоротилися обсяги виробничої діяльності споживчої кооперації, заготівель та ресторанного господарства. Лише з 2000 р. споживча кооперація почала працювати прибутково. Сума прибутку у 2010 р. склала 85 млн грн, до 99,2 % зростає частка прибуткових підприємств.

1. Динаміка основних показників господарської діяльності споживчої кооперації України за 1990–2010 рр.

Показники діяльності	Роки								Динаміка,%	
	1990	1995	2000	2001	2005	2008	2009	2010	2000р 1995р.	2010р 2000 р.
Роздрібний товарооборот, млн грн	23234	2070	1576	1375	2610	3887	3662	4368	76,1	у 2,7 р.
Роздрібний товарооборот закладів ресторанного господарства, млн грн	1756	212	293	348	480	672	675	694	138,2	у 2,4 р.
Заготівельний оборот, млн грн	3339	341	379	402	569	746	755	752	111,1	у 2,0 р.
Виробництво продукції, млн грн	3313	633	461	425	448	590	529	504	72,8	109,3
Обсяг реалізації платних послуг, млн грн	48,4	–	156	144	346	625	680	582	–	у 3,7 р.
Частка товарообороту споживчої кооперації в загальному товарообороті країни, %	30,2	18,0	6,0	5,1	2,8	1,6	0,83	0,82	–	–

Примітка. 1990 р. у млн крб.

Проведене дослідження дозволило виявити динамічний розвиток кредитної кооперації України за період 1995–2008 рр. та значне зменшення основних показників діяльності за 2009–2010 рр., що було спричинено кризою 2008 р. Так, станом на 01.01.2011 р. в Україні зареєстровано 679 кредитних спілок (членів НАКСУ), що в 14,8 раз більше 1995 р., однак в 1,2 рази менше 2008 р. (табл. 2).

Детальний аналіз розвитку сільськогосподарської кооперації, яка представлена обслуговуючою та виробничою і є однією із складових

аграрного сектора економіки України, показує, що відродження обслуговуючої кооперації починається з 1997 року. У 2000 р. в країні налічувалося 447 обслуговуючих кооперативів. Активна державна підтримка 2000–2004 рр. сприяла інтенсивному розвитку обслуговуючих кооперативів, кількість яких зросла в 2,5 рази. Однак, починаючи з 2005 р., чисельність товариств має тенденцію до зменшення і у 2009 р. кількість обслуговуючих кооперативів склала 645 одиниць. Рейтингова оцінка обслуговуючих кооперативів показала, що зменшення їх кількості в Україні за 2003–2009 рр. на 39,2 %, спричинено скороченням чисельності та частки спеціалізованих кооперативів (на 44,9 %), в т. ч. заготівельно-збутових – на 63,7 %, сервісних – на 47,1 %, переробних – на 39,6 %, багатофункціональних – на 35,7. Суттєво зменшилась чисельність міжрайонних та районних кооперативів, що спричинено нестабільною економічною ситуацією в Україні та зростанням недовіри між виробниками.

2. Динаміка чисельності кредитних спілок та їх членів в Україні за 2003–2010 рр.

Показник	Роки							
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість кредитних спілок, од.	132	560	622	723	763	779	755	679
Темпи зростання, %	-	424,2	111,1	116,2	105,5	102,1	99,4	89,9
Кількість членів, тис. осіб	275	785	1231	1791	2392	2669	2190	1631
Темпи зростання, %	-	285,5	156,8	145,5	133,5	111,6	82,1	74,5
Активи, млн грн	1	21,2	177	870,3	1939,5	6064,9	4218	3432,2
Темпи зростання, %	-	у 20,4р.	у 8,3р.	у 4,9р.	у 2,2р.	у 3,2р.	69,5	81,4
Сума кредитів, видана членам кредитних спілок, млн грн	0,8	18,8	245	711,8	1441,6	5572,8	3909,1	3349,5
Заощадження членів, млн грн	0,6	13,6	201	554,3	1145,9	3951,1	2959,3	1945,0

Виробнича кооперація починає інтенсивно розвиватися з 1999 р. Вже у 2001 р. в Україні налічувалось 2165 сільськогосподарських виробничих кооперативів (17% у структурі сільськогосподарських підприємств). Зростання їх чисельності спричинено організаційною подібністю виробничих кооперативів до колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Виробники сільгосппродукції намагалися таким чином зберегти матеріально-технічну базу цілісних виробничих комплексів, їх майно, соціальну інфраструктуру, кадровий потенціал тощо. Однак формальний підхід до політики реформування, при якій залишились недоліки колективної системи, призвів до зменшення чисельності виробничих кооперативів в структурі сільськогосподарських підприємств України у 2010 р. порівняно з 2001 р. більше, ніж в 2 рази.

Оцінка конкурентоспроможності підприємств і організацій споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації в методологічному плані суттєво не відрізняється, а тому у дослідженні використані матеріали обстежень господарсько-фінансової діяльності підприємств (організацій) споживчої кооперації Чернігівської області. Авторська методика розробки стратегії розвитку передбачає проведення розрахунків у чотири етапи. З метою систематизації методичного інструментарію оцінки конкурентоспроможності запропоновано комплексне використання матричних методів аналізу.

На першому етапі оцінювалась конкурентоспроможність підприємств (організацій), для чого в роботі використано моделі БКГ та МакКінзі. Розрахунки здійснювались за допомогою темпу росту інтегрального показника діяльності за 2009 р. та 2010 р., який включав обсяги реалізації, прибутковість, продуктивність праці, рівень зайнятості та середньомісячну заробітну плату. Оцінка конкурентної позиції підприємств (організацій) та привабливості галузі по 4-х та 9-ти сегментах розподілу за цими матрицями була доповнена оцінкою показника ресурсозбереження (матриця фокусованої ефективності ресурсів), яка базується на динаміці індикаторів ефективного використання ресурсів (ресурсовіддачі та витратовіддачі).

Як показали результати розрахунків та комплексного використання матриць БКГ, МакКінзі та фокусованої ефективності ресурсів, у 2010 р. стабільні позиції на регіональних ринках мали підприємства 11 райспоживспілок (РайСТ); нарощування обсягу діяльності потребували

підприємства 4 районних спілок (товариств) і 7 – фінансової підтримки; із них три РСС знаходяться на етапі ліквідації.

Другим етапом є обґрунтування набору альтернативних стратегій та вибір оптимального варіанту стратегії розвитку кооперативних підприємств (організацій) в конкурентному середовищі. З цією метою побудована матриця Томпсона – Стрікланда, яка визначає залежність динаміки росту ринку і конкурентної позиції підприємства. Розрахунки за матеріалами райспоживспілок (райСТ) Чернігівської облспоживспілки показали, що райспоживспілкам, які входять до першого квадранту (8 організацій), доцільно застосувати стратегії концентрації, вертикальної інтеграції та спорідненої диверсифікації, що передбачає збільшення частки ринку, пошук нових ринків, зменшення числа посередників з метою зміцнення конкурентної позиції на ринку. Для організацій, що увійшли до другого квадранту (чотири організації), необхідно застосовувати стратегії спорідненої (конгломеративної) диверсифікації. У третьому квадранті матриці знаходяться сім райспоживспілок, для яких актуальні перегляд стратегії концентрації (розширення асортименту товарів, пошук нових ринків), або обрання стратегій горизонтальної інтеграції, скорочення обсягів діяльності та частки ринку для досягнення максимального прибутку. Організації, що віднесені до четвертого квадранту (три райспоживспілки), повинні скористатися стратегіями диверсифікації та скорочення витрат і обсягів діяльності, ліквідації збиткових підприємств, відмовитися від довгострокових цілей, сконцентрувавшись на максималізації прибутку у короткостроковій перспективі.

У процесі розробки стратегічного плану як третій етап запропоновано використання ключових факторів успіху (КФУ), орієнтованих на довгострокову перспективу. Оцінка ключових факторів успіху та побудова матриць «Важливість – конкурентоспроможність» (9x9) та «КФУ – якість» (КФУ/CSFs), дозволили виявити найбільш пріоритетні бізнес-процеси: вдосконалення системи маркетингу, дистрибуція оптової ланки торгівлі, взаємовигідна співпраця з кредитною та сільськогосподарською кооперацією, оновлення кадрів тощо.

Четвертий етап передбачає оцінку узагальнених показників стратегічного плану, на основі якого приймається рішення про застосування або доопрацювання стратегії розвитку.

Апробація даної методики на матеріалах підприємств (організацій) Чернігівської та Полтавської облспоживспілок показала її достовірність та можливість використання для різних галузей господарської діяльності

системи, а також для кредитної та сільськогосподарської кооперативних систем на місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях.

Оцінка синергізму перспективних взаємозв'язків між різними видами кооперації дозволила обґрунтувати необхідність створення на базі споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації регіональних об'єднань підприємств – кластерів (рисунок).

Побудову кооперативного кластеру запропоновано здійснювати у п'ять етапів. На першому етапі – ідентифікації – використано метод Евклідової відстані між об'єктами дослідження та метод дендритів, за допомогою яких визначено зв'язки та залежність між підприємствами (організаціями). Побудовані за результатами розрахунків матриця послідовності зв'язків та матриця Евклідової відстані між каналами розподілу (споживчими товариствами, кредитними спілками та сільськогосподарськими кооперативами) свідчать про наявність тісної лінійної залежності між кооперативами, що ввійшли до кластерів.

Модель кооперативного кластеру України

На другому етапі – дослідження – за допомогою методу SWOT – аналізу проаналізовані передумови та умови створення кооперативного кластеру, а також оцінено ринкові можливості та здійснено аналіз кластерної значимості проекту.

Третій етап – організація – передбачає визначення групи лідерів та фасилітатора, в ролі якого може виступити система споживчої кооперації, як найбільш структурована.

На четвертому етапі – спеціалізації – передбачається укладання угод про співпрацю (умови фінансування, розподіл ризиків, визначення прав власності серед учасників тощо).

Заключний етап – реалізація – включає розрахунок економічного ефекту від створення кластерних структур, для чого в роботі використано методику розрахунку інтеграційного та синергетичного ефектів. Основними проблемами у створенні кооперативних кластерів в Україні є недостатня поінформованість органів влади та керівництва окремих видів кооперації про переваги та ефективність кластерних структур, відсутність державної фінансової та організаційної підтримки кластерів, низький рівень науково-дослідних робіт з цих проблем та відсутність кадрового забезпечення управлінням кластерами.

Створення кооперативного кластеру допоможе вирішити проблеми не лише економічного, а й соціального характеру, зміцнить економічну незалежність регіонів, підвищить роль кооперативного сектору економіки в житті суспільства, інноваційну привабливість регіонів, що, відповідно, підвищить реальні доходи та рівень обслуговування сільського населення.

Висновки. Перехід України до розбудови ринково орієнтованої економіки є важливим стимулом поступального розвитку національного кооперативного руху як у економічній діяльності, так і в сфері соціальних відносин, однак на практиці він не супроводжується активним розвитком кооперативних форм діяльності. Особливістю організаційно-економічного та соціального механізмів функціонування споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації є взаємодія елементів і методів впливу на кооперативний сектор та окремі види кооперації з метою забезпечення максимально ефективного функціонування його ресурсів і підсистем шляхом використання економічних, соціальних, організаційних та адміністративних засобів управління.

Проведений моніторинг соціально-економічного розвитку споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації, аналітичний огляд їх сучасного стану підтвердили наявність тенденції до посилення

впливу факторів макросередовища на ефективність діяльності кооперативних підприємств і організацій. Розглянуто особливості розвитку економічної та соціальної складової кооперативного руху в економіці ринкового типу, які підтверджують економічну роль кооперації в розвитку сільських територій та соціальну – у захисті та духовно-інтелектуальному розвитку членів кооперативних утворень.

Розроблена методика оцінки конкурентоспроможності кооперативних організацій, що базується на комплексному використанні матриць БКГ, МакКінзі та матриці фокусованої ефективності ресурсів, дозволяє отримувати диференційовані оцінки, у процесі визначення конкурентних позицій організацій на місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях.

Неузгодженість дій та конкуренція між різними видами кооперації знижують їх конкурентоспроможність та послаблюють конкурентні позиції у боротьбі з підприємствами інших форм власності за розширення сфер впливу та сегментів ринку. Виходом із ситуації, що склалася, може бути створення на базі споживчої, кредитної та сільськогосподарської кооперації регіональних об'єднань підприємств – кластерів.

Бібліографічний список: 1. Борисов Б. Кооперативная хрестоматия: Пособие по истории и теории кооперативного движения в капиталистических и советских странах / Б. Борисов. – Тифлис: Заккнига, 1928. – 177 с. 2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історично-філософської секції НТШ / І. Витанович. – Нью-Йорк: Поліграфічний відділ ТУК-у, 1964. – 624 с. 3. Мартос Б. Теорія кооперації : курс лекцій / Б. Мартос // Вісті. Діловий випуск. – 2006. – 5 трав. – № 18 (374). – 24 с. 4. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с. 5. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М.: Кн. палата, 1989. – 79 с. 6. Бабенко С.Г. Кооперативний рух України в ХХІ столітті: парадигма розвитку / С.Г. Бабенко // Персонал. – 2001. – № 7. – С. 82–84. 7. Балабан М.П. Оптова торгівля в ринковому середовищі: ефективність функціонування та стратегія розвитку: монографія / М.П. Балабан. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2005. – 153 с. 8. Вахитов К.И. Кооперация. Теория. История. Практика: Избранные изречения, факты, материалы, комментарии / К.И. Вахитов. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2005. – 557 с. 9. Гончаренко В.В. Теоретико-методологічні підходи до відродження національного кооперативного руху / В. В. Гончаренко //

Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту. – 2001. – № 5–6. – С. 6–10. 10. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук. – К.: Лотос, 2001. – 380 с. 11. Семів С.Р. Міжнародна кооперація як чинник європейської інтеграції // Вісник Львівської комерційної академії / С.Р. Семів. – 2006. – Вип. 21. – С. 86–94.

Гуторов А.И., Соколова А.Н. Национальное кооперативное движение в рыночной экономике: состояние и стратегии развития. Обоснованы теоретико-методические и научно-практические основы развития национального кооперативного движения в условиях рыночных трансформаций экономики Украины. Уточнено суттєві характеристики кооперативного руху з позицій конкурентної економіки, визначені основні особливості організаційно-економічного і соціального механізму функціонування потребителської, кредитної і сільськогосподарської кооперації, досліджені трансформаційні процеси і тенденції розвитку різних видів кооперації в умовах ринку. Обґрунтовано методологію формування стратегії розвитку кооперативного сектора економіки, створення на базі потребителської, кредитної і сільськогосподарської кооперації регіональних об'єдинень – кластерів.

Gutorov O., Sokolova A. National cooperative movement in market-based economy: state and development strategies. The thesis is devoted to the explanation of theoretical and methodological and scientific basis of the national cooperative movement in a market transformation of economy of Ukraine. This study has allowed to clarify the essential characteristics of the cooperative movement from the position of a competitive economy, to identify the main features of the organizational, economic, and social functioning of consumer, credit and agricultural cooperation, explore transformation processes and trends of various types of cooperatives in market conditions. Investigated the status and effectiveness of the financial activities of consumer organizations, credit and agricultural cooperatives, reasonable methodology for strategy development of the cooperative sector, the establishment of a consumer, credit cooperatives and agricultural enterprises of regional associations - clusters.